

ОПОЗИЦІЙНИЙ РУХ НАПРИКІНЦІ 1960-Х – У 1980-ТІ РР.

Ігор Коляда, професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, доктор педагогічних наук;

Роман Хомич, студент факультету історичної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова, м. Київ

Формування уявлення про таку форму опозиційного руху, як «самвидав», учитель здійснює за допомогою прийому розповіді:

Судові процеси перших місяців 1966 р. описав у своїй книжці В'ячеслав Чорновіл «Правосуддя чи рецидиви терору?». Вона була надіслана П. Шелесту, голові Верховного суду УРСР, письменникам О. Гончару, А. Малишку, М. Стельмаху та ін. Книжка була перекладена російською мовою та надіслана до ЦК КПРС і московським дисидентам. У документальній збірці «Лихо з розуму (Портрети двадцяти «злочинців»)», написаній у 1967 р., В. Чорновіл оприлюднив матеріали про заарештованих шістдесятників у 1965 р. Ця книжка була надрукована за кордоном, завдяки чому міжнародна громадськість дізналася про політичні переслідування в СРСР. Так виникає нова форма дисидентського руху – «самвидав». У січні 1970 р. почав виходити друком журнал «Український вісник» (головний редактор – В. Чорновіл). У червні 1971 р. ЦК КПРС ухвалив таємну постанову «Про заходи щодо протидії нелегальному розповсюдженню антирадянських та інших політично шкідливих матеріалів», а в липні 1971 р. була прийнята аналогічна постанова ЦК КПУ. У ній найнебезпечнішими називалися такі праці: «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюби, «Серед снігів» і «Хроніка опору» В. Мороза, «Лихо з розуму» і «66 запитань і зауваг інтернаціоналістові» В. Чорновола, «Собор у риштуванні» і «На свято жінки» Є. Сверстюка. Дніпропетровський обком партії з метою припинення «самвидаву» зобов'язав міськкоми та райкоми партії підвищити відповідальність осіб, які обслуговують розмножувальну техніку, а обласному управлінню КДБ рекомендував «посилити контроль і вжити практичні заходи щодо відвернення спілкування іноземців... з вороже налаштованими й політично нестійкими особами...».

Отже, своєю позицією та публікаціями В. Чорновіл заявив про себе як пристрасний і послідовний борець за національно-культурні та громадянські права українського народу.

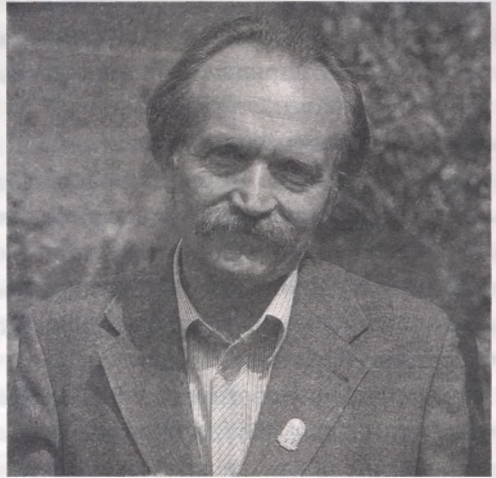
Завдання учням:

- визначте зміст поняття «самвидав».

Уявлення про провідника дисидентського руху 1970-х рр. В. Чорновола вчитель формує за допомогою історико-психологічного портрета:

Учитель. В'ячеслав Максимович Чорновіл – український політик, публіцист, літературний критик, діяч руху опору проти зросійщення та національної дискримінації українського народу, політичний в'язень СРСР. Провідник українського національно-демократичного визвольного руху кінця 1980-х – 90-х років, Герой України

* Закінчення. Початок див. у журналі «Історія в рідній школі» № 3, 2019 р.

(2000 рік, посмертно). Журналіст, який пішов проти злочинної комуністичної системи, і політик, який своєю діяльністю наближав створення незалежної держави. Романтик, революціонер, стратег – усі його дії були спрямовані з юності на здобуття волі століттями поневоленої України. Це було в його генах, і він не відступав від цієї мети аж до смерті. Він не став президентом України, але став національним героєм посмертно, його вбили в русі – у дорозі до тієї іншої України, за яку він заплатив своїм життям. Свое кредо він визначав так: «Дай, Боже, нам любити Україну понад усе сьогодні – маючи, щоб не довелося гірко любити її, втративши. Настав час великого вибору: або єдність і перемога та шлях до світла, або поразка, ганьба і знову довга дорога до волі».

В'ячеслав Максимович народився у грудні 1937 р. на Черкащині. За кілька місяців до народження було заарештовано його дядька Петра Чорновола – із заслання він більше не повернувся. У 1960-му він із відзнакою закінчив Київський університет імені Т. Шевченка (журналістика). В'ячеслав Чорновіл ще у студентські роки почав потроху підточувати камінь міцності, на якому тримався СРСР. Безперечно, свою справу зробила й хрущовська відлига, яка почалася після смерті Сталіна. Відкрилися імена письменників та політиків, які за життя грузинського вусаня були опечатані фарбою табу. Наприклад, Борис Грінченко. Саме про нього писав свої курсові та дипломні студент Чорновіл, маючи намір написати й кандидатську дисертацію, навчаючись в аспірантурі Київського державного педагогічного інституту імені О. М. Горького (нині – НПУ імені М. П. Драгоманова). Працював на телебаченні, потім на хвилі хрущовської «відлиги» захопився історією української літератури, особливо – забороною у СРСР Борисом Грінченком. Після акції протесту у кінотеатрі «Україна» (1965 р.) із протес-

том проти арештів інтелігенції, за відмову давати свідчення на закритому суді братів Горинів засуджений до трьох місяців примусових робіт. Підготував збірку текстів «Лихо з розуму» (Портрети двадцятьох «злочинців») – про арештованих у 1965-му шістдесятників – яка була видана на Заході і стала справжньою подією в СРСР і за кордоном. У протоколі допиту Чорновіл так мотивував написання твору: «У моїй заяві йшлося про грубі порушення соціалістичної законності і йшлося про людські долі. І яке ж було моє здивування коли протягом року не відповіла жодна із згаданих вище інстанцій, я не одержав навіть формальної відповіді. Весною 1967 р. я зібрав додаткові факти про засуджених в 1966 році (їхні біографії, списки наукових робіт, листи, заяви і скарги, написані ними твори тощо) і під заголовком «Лихо з розуму» послав із своїм супроводжувачим текстом в ті ж інстанції, а також Спілку письменників, Спілку художників та інші». Багатьом може бути цікаво звідки така назва твору – «Лихо з розуму», це питання зацікавило і слідчого, Чорновіл відповів: «Ідея такого заголовку виникла у зв'язку з допитом мене особисто та інших обвинувачених і свідків під час попереднього слідства у 1965–1966 рр. Мені особисто капітан Львівського КДБ Клименко заявив, що я дуже розумний і що мені цей розум трохи збавлять. Від Світличного Івана я чув, що йому відразу після арешту заявили, що в нього застмічений мозок і йому його прочистять». У результаті у 1967 р. отримав три роки таборів суворого режиму. У 1970 р. створює підпільний журнал «Український вісник». У 1972 р. отримав ще один термін – 6 років таборів і 3 роки заслання. Є легенда, як хтось із слідчих спересердя запитав Чорновола: «Ну добре, от уявімо, є ваша незалежна Україна. І ким ви там себе бачите?» – «Як ким? Редактором опозиційної газети». Він отримав прізвисько в КДБ – «Неугомонный». Після виходу з мордовських таборів мешкав на засланні в Якутії. У травні 1979 р. став членом Української Гельсінської групи (УГГ). У квітні 1980 р. заарештований за сфабрикованими звинуваченнями (фактично – за участь в УГГ). Засуджений на 5 років тюрми. 1985 р. повернувся в Україну. Працював кочегаром, бо більше ніде не міг працевлаштуватися. Відновив підпільне видання «Українського вісника». Усього у радянських тюрмах та таборах В. Чорновіл провів близько 10 років. Засуджений 4 рази. В один із років витримав 83 допити і ніколи не свідчив супроти друзів, які полишили на такий його портрет: «Він був романтиком, ніжною, чутливою людиною. Великим українським патріотом. Хто довго спілкувався з ним, знав, що він ніколи не підведе – то була людина високої чесності. І одночасно незлобний, захоплений природою, любив пісні – дуже любив пісню «Гей, браття опришки». Не було у ньому ніякої зверхності й пихатості, що притаманна сьогодні багатьом політикам чи то вождям, хоч провладним, хоч опозиційним. Оце «що ж я скажу людям» – характерне для В'ячеслава Максимовича. Потреба спілкуватися з людьми жила в ньому постійно. Може, через те, будучи великим політиком, він завше залишався

доступною людиною. Він просто любив людей і це проявлялося у всіх його вчинках. Було враження, що він випромінює світло навколо себе. Його харизму можна порівняти, мабуть, із харизмою Махатми Ганді, Вацлава Гавела, Леха Валенси. У В'ячеслава Максимовича були такий інтелект і емоції, які давали йому змогу впливати на велику кількість людей, викликаючи у них довіру і переконання. Після зустрічей десь 90 % аудиторії виходило переконаними у тому, що він говорив. Він був – справжнім. Це не можна відтренувати, зіграти – бо це єство людини. Він жартівливо казав: «Я такий як є, пізно мене перевиховувати!» Шляхетність і природність В'ячеслава Чорновола являла себе у невимушеності спілкування з будь-яким співрозмовником. Ставлячись до всіх людей як до рівних собі, він, людина високої гідності, всіляко уникав панібратства: дуже мало кому говорив «ти» й себе по плечу плескати не дозволяв. «...немає страшнішої кари за муки нечистого сумління, бо немає вищого судді за правду. В'ячеслав Чорновіл». Безстрашний був». 25 березня 1999 р. В. Чорновіл трагічно загинув в автокатастрофі, коли повертався з поїздки в Кіровоград (нині Кропивницький). Під Борисполем автомобіль політика врізався у навантажений зерном «КамАЗ» із причепом, який здійснював розворот посеред траси. Дуже дивно склалася доля у Володимира Куделі, водія КАМАЗу, який нібито був за кермом під час аварії. Слідством було нібито доведено, що він скоїв злочин, тобто ДТП із тяжкими наслідками, однак несподівано він, не відбуваючи покарання, був амністований. Більш того, МВС розповсюдило серед медіа чутки, що він нібито вмер від серцевого нападу. Насправді ж це виявилось стандартною спецоперацією прикриття, бо Куделя живий й здоровий, щоправда, змінив місце проживання. Колишній заступник генпрокурора Микола Голомша підтвердив, що Чорновола доби́ли, ймовірно, кількома ударами кастета.

Приклад боротьби та життєвої позиції В. Чорновола є взірцем та настановою для інших, як треба боротися за Україну та за свої права.

Завдання учням: *відповісти на запитання.*

• Які риси характеру та особистості були визначальними для В. Чорновола?

Уявлення про Українську Гельсінську Групу вчитель формує за допомогою **розповіді** з використанням **тематичної таблиці**.

Учитель. 1 серпня 1975 р. Радянський Союз підписав Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі. Це означало, що Кремль формально погоджувався з нормами про дотримання прав людини та визнавав політичні свободи. Отже, порушення цих прав означало, що СРСР не виконує взяті на себе міжнародні зобов'язання. Спираючись на міжнародні гарантії, дисиденти почали відкрито відстоювати права та свободи громадян. У травні 1976 р. академік А. Сахаров скликав прес-конференцію, на якій оголосив про створення Групи сприяння виконанню Гельсінських угод у СРСР. Вона мала намір отримувати від громадян інформа-

цію про порушення цих статей і ознайомлювати з нею громадськість та уряди країн-учасниць Гельсінської наради. У листопаді 1976 р. утворилася Українська Гельсінська група (УГГ). Її засновниками стали письменник-фантаст О. Бердник, генерал-майор П. Григоренко, І. Кандиба, Л. Лук'яненко, О. Мешко, М. Матусевич, М. Маринович, О. Тихий, Н. Строката-Караванська, М. Руденко. Хоча правозахисники діяли легально, комуністична влада намагалася притягнути їх до кримінальної відповідальності. З метою фальшування справ їм підкидали зброю, американські долари тощо. У січні 1977 р. заарештували О. Тихого і М. Руденка. Донецький обласний суд засудив О. Тихого до 10 років таборів і 5 років заслання. Інваліда війни М. Руденка засудили до 7 років таборів і 5 років заслання. У липні 1978 р. був засуджений Л. Лук'яненко на 10 років таборів і 5 років заслання. Незважаючи на ці розправи, УГГ поповнювалася новими правозахисниками. Про належність до групи заявили ув'язнені дисиденти В. Чорновіл, О. Попович, В. Ромашок, С. Шабатура, Д. Шумук, Ю. Шухевич.

Отже, в Україні виникає правозахисний дисидентський рух.

Тематична таблиця «Українська Гельсінська Група»

Визначення поняття	Українська Гельсінська Група(УГГ) - відкрита громадська правозахисна організація України
Дата створення	листопад 1976 року
Передумови виникнення	1 серпня 1975 р. – 35 держав, зокрема й Радянський Союз, підписали Гельсінський Заключний акт Наради з безпеки та співробітництва в Європі. Це означало, що Кремль формально погоджувався з нормами про дотримання прав людини та визнавав політичні свободи
Учасники	М. Руденко (керівник), О. Бердник, Л. Лук'яненко, В. Стус, В. Чорновіл, О. Мешко, П. Григоренко (всього 37 осіб)
Мета	<ul style="list-style-type: none"> • Ознайомлення громадськості з декларацією прав людини; • Сприяння виконанню статей Заключного акта з питань безпеки і співробітництва в Європі; • реалізація права України бути представленою окремою делегацією на міжнародних нарадах щодо виконання Гельсінських угод; • акредитація в Україні представників іноземної преси
Методи боротьби	<ul style="list-style-type: none"> • Видання заяв, меморандумів, бюлетенів; • передавання інформації про порушення прав людини міжнародним правозахисним організаціям; • контакти з аналогічними групами в інших країнах
Репресії щодо членів УГГ	<ul style="list-style-type: none"> • 23 члени УГГ засуджені на різні строки ув'язнення; • 6 учасників позбавлені радянського громадянства
Результати діяльності	<ul style="list-style-type: none"> • Продовження традиції національно-визвольної боротьби; • ознайомлення світової спільноти з фактами порушення прав людини в Україні

Завдання учням:

• визначити поняття «правозахисний дисидентський рух».

Учитель висвітлює реакцію влади на активізацію опозиційного руху в 1970-ті рр. методичним прийомом доведення та з використанням хронологічної таблиці.

Учитель. Активізація дисидентського руху на початку 1970-х рр. викликала нову хвилю репресій. Посиленню переслідувань української опозиції сприяло призначення у липні 1970 р. керівником КДБ України В. Федорчука, який замінив на цій посаді ставленника П. Шелеста В. Нікітченка. У січні 1971 р. на засіданні Політбюро ЦК КПРС було ухвалено рішення провести всесоюзну кампанію, спрямовану на ліквідацію самвидаву і дисидентського руху загалом. Основним об'єктом переслідування у 1972–1973 рр. стала інтелігенція Києва і Львова. Унаслідок арештів у Києві покарання відбували В. Стус, Є. Сверстюк, В. Рубан, С. Параджанов. За підозрами у причетності до дисидентського руху були звільнені декотрі працівники Інституту філософії, Інституту мовознавства АН УРСР. Репресії спрямували проти національно свідомих діячів історії та літератури. З Інституту історії були звільнені О. Апанович, О. Компан. Співробітників Інституту археології на чолі з директором Ф. Шевченком, звинуватили в «історичних, методологічних і теоретичних помилках», зокрема у відсутності зв'язку між історичними пам'ятками часів Київської Русі та Північно-Східної Русі. Ф. Шевченка усунули від керівництва «Українським історичним журналом» і звільнили з посади директора Інституту археології. Зі Спілки письменників України були виключені І. Дзюба, О. Бердик, В. Захарченко. Переслідування діячів української літератури посилювалося після прийняття резолюції ЦК КПРС «про літературно-мистецьку критику», що вимагала більше приділяти уваги дотриманню літераторами партійного курсу, зокрема висвітлення спорідненості літературних спадщин народів СРСР. У 1973–1974 рр. цькування літераторів набули масового характеру. Список розкритикованих авторів поповнили Є. Гуцало, М. Руденко та інші. Зі Спілки кінематографістів було виключено С. Параджанова та В. Некрасова. Переслідувань зазнала студентська молодь. Права навчатися у Київському університеті були позбавлені В. Рубан, В. Голобородько. У 1973 р. понад 20 студентів було виключено з Львівського університету. Приводом для звільнень стала спроба самочинно організувати Шевченківський вечір, розповсюдження листівок з протестами проти арештів, випуск самвидавської літератури. Кількість заарештованих дисидентів у 1972–1972 рр., за різними даними сягала від 70 до 100 осіб. Жертви арештів цих років отримали переважно від 8 до 12 років, а в окремих випадках – до 15 років позбавлення волі у тюрмах, таборах суворого режиму та на засланні. Звичайно більше осіб зазнали позасудових переслідувань – звільнень з місць праці, виключення з партії, заборони друкувати свої праці.

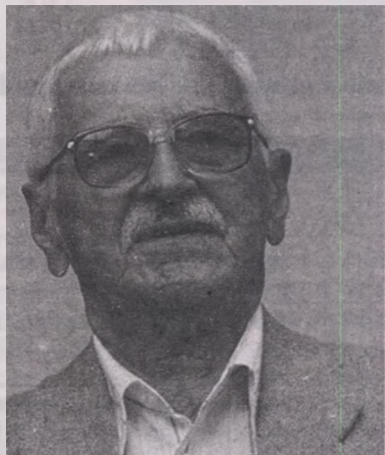
Хронологічна таблиця: «Репресії проти дисидентського руху 1965 – 1977 рр.»

Дата	Подія
1965 рік	Заарештовано кілька десятків представників молоді творчої та наукової інтелігенції
1966 рік	Початок судових процесів над учасниками опозиційного руху; закритий суд над М. Осадчим, М. Зваричевським і братами М. і Б. Горинями у Львові
1970 рік	В. Мороз отримав 9 років ув'язнення і 4 років заслання за публікацію праць у самвидаві; вбивство А. Горської в м. Василькові за нез'ясованих обставин
1971 рік	Арешт дружини політв'язня С. Караванського Н. Строкатої-Караванської
1972 рік	Звільнення з Інституту суспільних наук у Львові літературознавців М. Вальо і Р. Кирчева; арешт за звинуваченнями в шпигунській діяльності В. Черновола, І. Стасів-Калинець, І. Гея, С. Шабатуру, М. Осадчого, І. Світличного, Є. Сверстюка, З. Франко, Л. Плюща, В. Стуса
1973 рік	Виключення з Львівського університету понад 20 студентів
1977 рік	Арешт О. Тихого і М. Руденка; Л. Лук'яненко засуджений на 10 років таборів і 5 років заслання

Завдання учням:

- занотувати хронологічну таблицю.

Уявлення про особистість Є. Сверстюка вчитель формує за допомогою **біографічної довідки**.

Учитель. Євген Олександрович Сверстюк – український письменник, філософ, правозахисник. Один із найяскравіших і найпринциповіших шістдесятників. Народився 13 грудня 1927 р. (але був записаний батьком 1928 р.) у с. Сільце (Горохівський повіт, Волинське воеводство, Польська Республіка, нині Горохівського району, Волинська область, Україна). Батьки – селяни. Освіта – Львівський державний університет, відділення «логіка і психологія» філологічного факультету (1947–1952), потім – аспірант Науково-дослідного інституту психології Міністерства України (1953–1956). Працював учителем української мови в Почаєві (1952), с. Богданівка Підволочиського району (1953), викладачем української літератури Полтавського педагогічного інституту (1956–1959), старшим науковим працівником

НДІ психології (1959–1960), завідувачем відділу прози журналу «Вітчизна» (1961–1962), старшим науковим працівником відділу психологічного виховання НДІ психології (1962–1965), відповідальним секретарем «Українського ботанічного журналу» (1965–1972). 1965 р. в Одеському університеті захистив дисертацію на ступінь кандидата педагогічних наук. У 1959, 1960, 1961, 1965 (за виступи проти дискримінації української культури), 1972 (за промову на похороні Дмитра Зерова) роках його звільняли з роботи за політичними мотивами. Переслідуваний за участь у «Самвидаві» й протести проти арештів і незаконних судів, у січні 1972 р. – заарештований і в березні 1973 засуджений за статтею 62 ч. І КК УРСР за виготовлення і розповсюдження документів «самвидаву» до 7 років таборів та 5 років заслання. З жовтня 1983 до 1988рр. працював столяром на київській фабриці індошвику № 2. Улітку 1987 р. з Сергієм Набокою (голова ради), Олесем Шевченком, Ольгою Гейко-Матусевич, Віталієм Шевченком, Миколою Матусевичем та іншими створили Український культурологічний клуб (УКК). Улітку 1988 р. разом із товаришами із УКК відзначили біля пам'ятника св. Володимиру 1000-ліття Хрещення Русі в день початку «офіційного святкування» у Москві, незважаючи на «тупцання чоловіків у чорних капелюхах». Інформацію про подію масово передруковували за кордоном. Після проголошення незалежності України був активним ідеологом дерадянізації країни. Широко відомі його публікації, присвячені подоланню радянського спадку в духовному житті: нагороджений Орденом Свободи «...за видатні заслуги в утвердженні суверенітету та незалежності України, мужність і самовідданість у відстоюванні прав і свобод людини, плідну літературно-публіцистичну діяльність та з нагоди Дня Свободи...» згідно з Указом Президента України «Про нагородження Є. Сверстюка орденом Свободи» від 25 листопада 2008 р. № 1075/2008. Один з учасників ініціативної групи «Першого грудня» – створеного у 2011 р. об'єднання українських інтелектуалів та громадських діячів. У її складі був одним з авторів Національного акта свободи – пропонуваного Верховній Раді України суспільного договору, який був опублікований 14 лютого 2014 року і мав на меті знайти шляхи виходу з політичної кризи. Помер 1 грудня 2014 року на 86 році життя.

Завдання учням:

- скласти хронологію життя та діяльності Є. Сверстюка.

3. Форми діяльності дисидентів.

Уявлення про форми діяльності дисидентів учитель формує за допомогою **розгорнутої характеристики зі структурно-логічною схемою та порівняльної таблиці**.

Учитель. Опозиціонери-дисиденти відрізнялися від революціонерів тим, що вони не закликали до насильства та не застосовували насильницькі методи. Дисиденти намагалися боротись у рамках чинних законів. Основними формами діяльності дисидентів були:

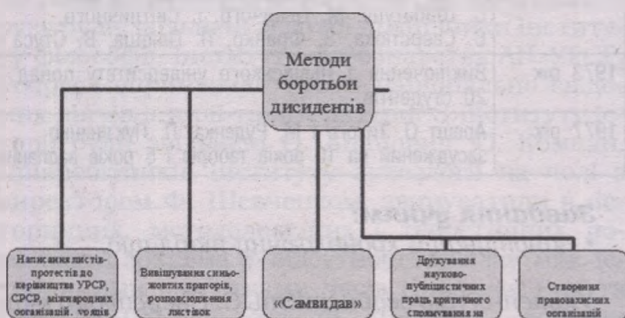
• *по-перше*, письмові звернення (листи) керівникам УРСР і СРСР. Значний суспільний резонанс мав «Лист творчої молоді Дніпропетровська». «Ми, творча молодь Дніпропетровська, – писали вони, – вимагаємо притягти до відповідальності всіх тих, хто влаштовує брутальні україножерські кампанії... хто переслідує чесних, відомих народові людей за те, що вони хочуть виховувати дітей в українських дитсадках, школах, технікумах і вузах». У листі були наведені приклади переслідування громадян за те, що вони схвально відгукнулися про роман О. Гончара «Собор», повідомлялося про нищення пам'яток української культури. Автором листа вважається поет І. Сокульський;

• *по-друге*, «самвидав». До цієї форми діяльності вони вдавалися через те, що в СРСР у ті роки існувала система суворого контролю за поширенням будь-якої інформації. У державі діяла жорстка цензура: спеціальні органи перевіряли всі рукописи, які пропонувалися до друку. Тому матеріали, у яких критикувалася діяльність радянського керівництва, переписувалися чи передруковувалися і передавалися з рук у руки. В. Савченко, який брав участь у підготовці «Листа творчої молоді Дніпропетровська», згадував: «В обвинувальному висновку мені інкримінувалося розповсюдження «самвидавних» матеріалів: лекції академіка А. Аганбегяна про стан радянської економіки, промови П. Григоренка на вечорі пам'яті захисника кримських татар письменника О. Костеріна та книжки словацького

літературознавця М. Мольнара «Словаки і українці». Свої звернення дисиденти направляли не тільки керівництву держави, а й оприлюднювали через зарубіжні засоби інформації. Так, текст згаданого листа прозвучав на хвилях радіостанції «Свобода», яка вважалася тоді ворожою.

• *по-третє*, створювали підпільні групи та організації, розповсюджували листівки, виступали на різних зібраннях, похоронах однодумців. Вони також використовували трибуну відкритих судових процесів для захисту громадянських прав і критики радянської влади. В ув'язненні дисиденти не припиняли боротьбу з комуністичним режимом. З таборів вони передавали на волю свої твори та документи, повідомляли про стан засуджених, оголошували протестні голодування, не виходили на роботу.

Завдання учням:

• занотувати схему і таблицю.

Порівняльна таблиця: «Революційний та український національно-визвольний рухи та дисидентський рух»

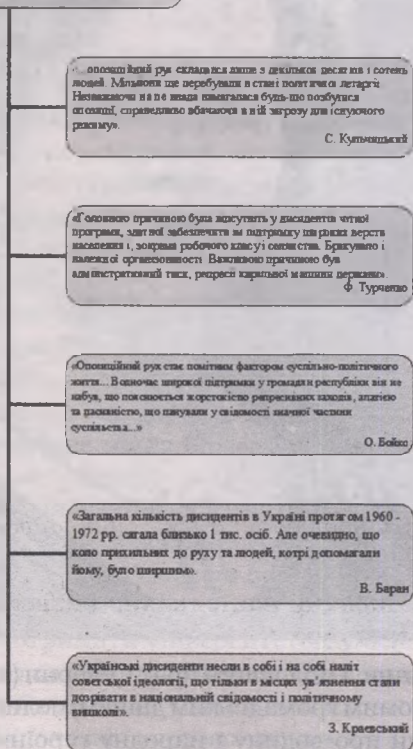
	Революційний рух	Український національно-визвольний	Дисидентський рух
Течії	<ul style="list-style-type: none"> Народницька; марксистська; радикальна 	<ul style="list-style-type: none"> Поміркована; радикальна; 	<ul style="list-style-type: none"> За «соціалізм з людським обличчям»; національно-культурна; демократична правозахисна; релігійна
Організації	«Земля і воля»	«Кирило-Методіївське братство»; Громадівський рух; Політичні партії (РУРП, РУП)	Українська селянська партія (1953 р.), УНФ, УГГ
Активні діячі	О. Герцен, М. Бакунін, М. Чернишевський	Т. Шевченко, М. Костомаров, М. Драгоманов, І. Франко, М. Павлик, М. Міхновський, Д. Антонович	М. Руденко (керівник), О. Бердник, Л. Лук'яненко, В. Стус, В. Чорновіл, О. Мешко, П. Григоренко
Форми діяльності	Нелегальна	Нелегальна та легальна	Нелегальна
Характер діяльності	Соціальний	Соціально-національно-визвольний	Національно-визвольний
Методи	Пропагандистські; насильницькі (терор)	Поширення освіти і грамотності; розповсюдження літератури	Ненасильницька боротьба
Діяльність	1) «ходіння в народ» (1873 р.); 2) «Чигиринська змова» (1874 р.); 3) 31 березня 1881 р. вбивство царя – Олександра II	Робота навколо освіти народу і піднесення економіки України, видання популярних книжок, запровадження широкої мережі початкових навчальних закладів, підготовка агітаційних відозв із закликами розгорнути національно-визвольну боротьбу	1) листи-протести до керівних органів УРСР і СРСР; 2) масові заходи; 3) «поширення самвидаву»
Наслідки	Формування політичної опозиції до влади; активізація національно-визвольної боротьби та українського національно-визвольного руху; формування національної самосвідомості українців		
Історичне значення	Політизація суспільної свідомості; консолідація українства		

4. Причини поразки та історичне значення дисидентського руху.

Уявлення про причини поразки та значення дисидентства вчитель формує за допомогою розгорнутої характеристики зі структурно-логічної схеми.

Учитель. На початку 1980-х років опозиційний рух був придушений. Історики по-різному визначають причини поразки та значення дисидентства.

Українські історики про причини поразки та значення опозиційного руху другої пол. 1960-х - поч. 1980-х рр

Отже, опозиційний рух упродовж 1960-х – першої половини 1980-х рр. в Україні, незважаючи на свою активізацію, не набув широкої підтримки в громадян республіки, що історики пояснюють малочисельністю його учасників, соціальною апатією та пасивністю населення в умовах стабільного соціально-економічного розвитку, підвищення життєвого рівня загалом у порівнянні з минулим, жорсткістю репресивних заходів, його нігілістичною спрямованістю, коли викривальний пафос домінував над позитивними ідеями.

Історичне значення дисидентського руху в Україні полягає в тому, що він сформулював суспільні ідеали та ціннісні орієнтири, виступивши реальною моральною та ідеологічною загрозою радянській тоталітарній моделі суспільного життя.

IV. Закріплення вивченого матеріалу.

Учитель організовує колективну роботу у формі **репродуктивної бесіди**:

- Які цілі відстоювали українські дисиденти?
- Які людські якості були притаманні борцям за громадянські та національно-культурні права?
- Якими були основні форми діяльності дисидентів?

- Які методи використовував комуністичний режим у боротьбі з опозицією?
- Чому радянському режиму вдалося придушити рух дисидентів?
- Яке історичне значення мав опозиційний рух в Україні?

V. Підбиття підсумків уроку.

Отже, дисидентський рух упродовж 1960-х – початку 1980-х рр. у Радянському Союзі був формою опозиції проти чинного державного ладу та політичного режиму в країні. Його поява була певною мірою викликана деєсталінізацією та новою політикою лібералізації у період «Хрущовської відлиги». Розвивалось дисидентство трьома напрямками: правозахисне, релігійне та національно-культурне, самостійницьке, характерною рисою цих напрямів в Україні була боротьба за національні інтереси українського народу. Рух опору в Україні здобув широкий розголос у СРСР та за кордоном. Важливіші його публікації дісталися за кордон і були перекладені багатьма мовами. Гуманні політичні позиції руху здобули йому прихильне наставлення поступових кіл світу. В обороні ув'язнених учасників українського руху опору виступили серед іншого в СРСР – академік А. Сахаров, П. Літвінов, О. Єсенін-Вольпін, В. Некрасов; у західному світі – діячі культури, науки, видатні письменники, з-поміж них відзначені Нобелівськими преміями (Гайнріх Бель, Сальвадор Лурія, Гунар Мірдал, Гюнтер Грас, Норман Мейлер, Еріх Фром, Ернест Мандель, Наум Чомський, Ленард Бернстін, Артур Шлесінджер та ін.).

VI. Домашнє завдання.

1. Опрацювати зміст параграфа.
2. Відомий канадський історик української діаспори О. Субтельний у своїй праці «Історія України» стверджував, що дисидентський рух зазнав поразки. Аргументуйте або спростуйте думку вченого, заповнивши таблицю:

Аргументи «За»	Критерії для обговорення	Аргументи «Проти»
	Цілі діяльності дисидентів	
	Масовість руху	
	Ставлення населення	
	Результати діяльності дисидентів	
	Наслідки діяльності	
	Значення діяльності	

3. Схарактеризуйте й порівняйте діяльність опозиційного руху в другій половині 1960-х – на початку 1970-х рр. і в другій половині 1970-х – на початку 1980-х рр., визначте спільні та відмінні риси, поясніть причини цих відмінностей.

4. Ви – журналіст телеканалу «Bi-bi-si», складіть перелік запитань про їхню творчість та громадсько-політичну позицію до:

- а) представника шістдесятників Василя Симоненка;
- б) представника дисидентського руху Василя Стуса.